

Yayın Kritiği:

Avrupa Neden Dünyayı Fethetti?

Philip T. HOFFMAN

Çev. Mihriban Doğan, İstanbul: Say Yayınları, 2018, 367 sayfa.

Mehmet ELBAN*

orcid.org/ 0000-0002-2764-3968

Giriş

Tarihyazımı ve onu besleyen tarih felsefesi ilk çağlardan günümüze değin farklı yönelimlere gitmiştir. Sözü edilen yönelimler, kendi içinde geniş bir yelpaze oluşturmuştur. Yazılış amaçlarına göre daha çok ilk çağlarda görülen olayların sadece aktarıldığı hikâyeci tarihler, geçmişten ders çıkaran pragmatik tarihler, tarihi olaylarda Tanrı iradesini göstermeye çalışan teolojik tarihler, Aydınlanma döneminde iyice ortaya çıkan seküler tarihler, XIX. yüzyılda ortaya çıkan ulusun geçmişine, kültürüne yönelen romantik ve milliyetçi tarihler, katı belgecileğe ve titiz belge incelemesine dayanan Rankeci tarihler ve tarihin merkezine Batı Avrupa'yı koyan Avrupamerkezci tarihler bunlardan sadece bazılarıdır. Ancak epistemolojik açıdan tarihi en çok etkileyen yine bu yüzyılda doğan pozitivist ve determinist tarihlerdir. Çünkü pozitivist ve determinist tarihlere kadar üretilen tarih çalışmalarında tarihi olayların seyrini değıştirebilecek rastlantı ve metafizik unsurları görmek mümkündü. Ve tarihyazımında bu tür unsurları kullanan tarihçilerin sıklıkla başvurduğu düşünce karşıolgusal düşünceydi.

Pek çok tarihçi tarafından kullanılan "gerçekte yaşanmış olayların tam aksini düşünerek yeni durumda nelerin aynı kalacağını ya da nelerin değışebileceğini" ele alan karşıolgusal düşünce ve karşıolgusal tarihtir. Karşıolgusal tarih, XIX. yüzyıl ve sonrası Auguste Comte (1798-1857) ve Karl Marx (1818-1883) gibi düşünürlerin etkisiyle gelişen pozitivism ve determinizm

*Doç. Dr. Bayburt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, melban111@gmail.com

ile gündemden düştü. Ancak karşıolguşal tarih yirminci yüzyılın ilk yarısında sözü edilen pozitivist ve determinist tarihlerin etkisini yitirmesiyle tekrar bir hareket kazandı (Elban ve Yetişensoy, 2018).

Tarihyazımında XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni gelişen bir tür ise 1960'larda ortaya çıkan "yeni iktisat tarihçileri" ya da "kliometrik okul"du. Bu ekol temelde iktisat teorisini tarihsel olaylara uygulamaktaydı (Uzun, 2001). Daha da önemlisi "yeni iktisat/kliometrik okul" hipotezlerini sınarken sıklıkla karşıolguşal düşünce ve tarih kullanıyordu. Örneğin Robert Fogel, "*The Railroads and American Economic Growth (1964)*" adlı çalışmasında "kliometri" ile birlikte kullandığı karşıolguşal durum; Amerikan Sanayi Devrimi'nde hiç demiryolu olmasaydı ekonominin nasıl olacağıydı (Uzun, 2001; Black ve Macrauld, 2016: 105; Tosh, 2011: 196-197; Wenzlhuemer, 2009: 43).

İşte karşıolguşal düşüncelerin işe koşulduğu bir kliometrik çalışma Philip T. Hoffman'ın ilk baskısı 2015 yılından yapılan çalışması "*Why Did Europe Conquer the World?*" adlı eseridir. Eser, 2018 yılında Mihriban Doğan tarafından Türkçeye tercüme edilerek 2018 yılında Say Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Toplamda 367 sayfa olan kitap, "Giriş", "Erken Modern Avrupa'da Turnuva Fethi Nasıl Olanak Sağladı?", "Avrasya'nın Diğer Bölgeler Neden Geri Kaldı?", "Nihai Nedenler", Barut Teknolojisinden Özel Girişim Seferlerine", "On Dokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Teknolojik Gelişme ve Silahlı Barış ve "Sonuç: Fethin Bedeli" başlıklı yedi ana kısımdan oluşmaktadır. Ayrıca kitabın 238-270 arası sayfaları eklerden, 271-321 arası notlardan ve 322-360 arası sayfaları kaynaklardan ve 361-367 arası sayfaları dizin kısmından oluşmaktadır.

Kitabın Giriş

Giriş kısmında XX. yüzyılda Batı Avrupa'nın yaşanılacak bir yer olmadığı, buna karşın Ortadoğu ve Çin'in yaşamak için çok daha güzel bir yer olduğu belirtilmektedir. Hoffman, 1914'e geldiğinde yaşanılmayacak Avrupa'nın nasıl dünyayı yöneten bir güç haline geldiği konusunda okuyucuyu meraklandırır. Ortadaki olay, Avrupa'nın bu tarihte nasıl dünyanın %84'ünü hâkimiyeti altına almasıdır. Bunun yaparken de bir "Avrupa mucizesi"nin olduğunu hissettirir. Nitekim bu durum ister "Avrupa mucizesi" olarak hissettirilsin, ister adına başka bir şey denilsin yazar için de şaşırlacak bir şeydir. Avrupa'nın şaşırlacak durumuna karşı koyabilecek tek güç ise yine Avrupalıların teknoloji ve askeri bilgilerini alan Japonlardır. Hoffman, yine merak duygusunu harekete geçirecek şu soruyu sorar: "Pekâlâ, neden son tahlilde lider Avrupalılar olmuştur?" (Hoffman, 2018: 7-25).

Akla ilk gelen sanayileşme ve onla gelişen askeri ve ulaşım teknolojileri olabilir. Yazara göre, bu basit bir genelleme olur. Diğer bir soru: "Kolonileri olan neden Avrupalılardı? Hoffman'a göre, soruya verilen standart cevaplar hastalık ve barut teknolojisi meselenin özünü aydınlatan bir cevap değildir (Hoffman, 2018: 7-25).

Diğer taraftan Hoffman'a göre Avrupalıların Amerika kıtasındaki yerlilere karşı galip gelmesi tek başına getirdikleri hastalıkların bir sonucu da değildir. Onun anlatımında böyle bir düşünce Avrupa mucizesini bir şansa bağlama olur ki o zaman başarının adı Avrupa mucizesi olamaz. Dolayısıyla yazar başarıların ardındaki neden olarak alışagelmış nedenler, hastalık ve barut yerine daha kapsayıcı bir neden olarak teknolojiyi görüyor. Daha sonra Avrupalıların Amerika kıtasındaki başarılarında faktör olarak barut teknolojisini ön plana çıkarır. Bu sırada barutun Çin'deki hikâyesi ve Osmanlı Türklerinin XVI. yüzyılda ateşli silahlardaki gösterdiği gelişimler "zaman zaman iyileştirme" sözleriyle belirtilir. Barutun fetihlerdeki başarısı yine yazarın sevdiği bir kelime "şaşırtıcı" kelimesiyle Avrupa'ya adanıyor. Ve askeri rekabetin Avrupa için önemine dikkat çekiyor, ekonomistlerin "turnuva" adını verdiği bir rekabet kavramından bahsediyor. Nihayetinde "Giriş" kısmında Hoffman, ustalıkla okuyucuyu kendi hipotezleri üzerine sorular sorarak meraklandırıyor. Merak noktasında sorulan soruların cevabı olabilecek "turnuva" modeline giriş yapıyor (Hoffman, 2018: 7-25).

Erken Modern Avrupa'da Turnuva Fethe Nasıl Olanak Sağladı?

Hoffman'a göre erken modern Avrupası, örneğin Çin'e göre doyumsuz bir savaş isteğine sahiptir. Hoffman, bu argümanını desteklemek için ekonomik istatistiklerden faydalanmıştır. Tartışılması gerekenler ise Avrupalıların nasıl barut teknolojisini ileri taşıdıkları ve doyumsuz savaş arzusuna sahip olmalarıdır. Yazar burada giriş bölümündeki "turnuva" modelini işe koşar. Hipotezlerini desteklemek için Hoffman, İngiltere, Fransa ve Prusya'nın savaş bütçelerini paylaşmıştır. Savaş arzusunu tetikleyen Avrupalı prenslerin savaşçı olarak yetiştirilmesi, Machiavelli gibi düşünürlerin öğretileri ve dini motivasyonlardır. Ekonomik çıkarlardan ötürü savaş aristokratlar ve tüccarlar için de caziptir. Ancak yazar köylülerin bu arzuyu paylaşıp paylaşmadığını açıklamaz (Hoffman, 2018: 26-76).

Hoffman'ın işe koştuğu turnuva modeline göre savaşa girme nedeni, savaşın ödülünün yüksek ve siyasi maliyetlerinin düşük olmasıdır. Hoffman, model hakkında şüpheleri gidermeye dönük açıklamalar getirir. Özünde model, ne zaman savaş olup olmayacağına ve ne zaman savaşa harcama yapılacağına ilişkin açıklamalar sunar. Yazar, modelinin askeri teknolojiye yönelik açıklamalarını işe koşmadan önce askeri teknolojiler hakkında bilgiler verir. Bu noktada yaparak öğrenme kavramını ortaya çıkarıyor ki başka bir deyişle de adına deneme yanılma yoluyla da öğrenme denilebilir (Örneğin donanma teknolojisinde farklı alışımlar kullanılmasına dönük yapılan deneme yanılmalar). Modele göre askeri harcamalar ne kadar çok artarsa, büyük buluşların gerçekleşme olasılığı bir o kadar artar. Akabinde Hoffman, askeri teknolojiye gelişimin tetikleyicisinin askeri harcamalar olduğunu ileri sürer. Bu kısma kadar askeri teknolojinin gelişiminde bilimsel bilginin etkisinden bahsetmez. Modele

göre, barut teknolojisinin ilerlemesinde 4 koşul olması gereklidir. Birinci koşul, sürekli savaştır. İkinci koşul, savaş için yoğun harcamadır. Buna göre Osmanlı devleti de rakipleri Avrupa devletleriyle sürekli savaşmıştır. Fakat rakiplerine göre, topladığı vergiler çok düşüktür. Dolayısıyla modelin şart koştuğu iyi düzeyde vergi toplamayı sağlamadığı için Osmanlı devleti Batı Avrupa'nın yakaladığı başarıyı yakalayamamıştır. Üçüncü koşul, sadece barut teknolojisine bel bağlamaktır ki Avrupa da bunu yapmıştır. Dördüncüsü, barut teknolojisindeki en yeni gelişmeleri ele geçirmektir ki Batı Avrupa da böyle yapmıştır. Hoffman, hipotezlerini test ederken kullandığı bir metotta karşıolgusal (counterfactual) sorulardır. Hoffman, böylesi bir karşıolgusal düşüncede Batı Avrupa'nın siyasi tarihini gerçeğin tam karşıtı olarak düşünür. Ve yeni durumda Avrupa fetihlerinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini test eder. Sözü edilen karşıolgusal durumda Hoffman'a göre her şey farklı olurdu. Buna göre Avrupa'da bir hükümdar tüm hükümdarlara egemen olsaydı, sürekli devam eden savaşlar olmayacak, "turnuva" modeli harekete geçmeyecek, yaparak öğrenme durma noktasına gelecek ve askeri buluşlar kesilecektir (Hoffman, 2018: 26-76).

Avrasya'nın Diğer Bölgeleri Neden Geri Kaldı?

Hoffman, 1400-1800 arası 400 yıllık bir sürede Batı Avrupalılardan geri kalanların barut teknolojisini ilerletemediğini söyler ve bunun Batı Avrupa dışındaki ülkelerin diğer tüm alanlarda geri kaldıkları anlamına gelmediğini de ekler. Daha sonra Çin'in barut teknolojisinde geri kalmasını "turnuva modeli" ile açıklar. "Turnuva modeli"ne göre Çin, birinci koşul sürekli savaşmayı sağlamış ancak bir diğer koşul yeterli vergi toplamayı başaramamıştır. Çin, göçebeler ile savaşmamış ve göçebeler ile yapılan savaşlarda atlı okçuların daha etkili olmuştur. Hoffman'a göre söz konusu durum Çin'in barut teknolojisinin geliştirememesindeki başka bir nedendir. Diğer taraftan, Batı Avrupalıların göçebeler ile savaşı olmamıştır. Japonya örneğinde Tokugawalar dönemi ülkeye gelen sulh ile buluşların durması "turnuva modeli"nin geçerliğini göstermektedir. Osmanlı ve Rusya'da barut teknolojisinin gelişmemesi ise kaynakların barut teknolojisi ile eski savaş teknolojiler arasında paylaşılmasıdır. Osmanlılar için diğer bir neden ise düşük vergi gelirleridir (Hoffman, 2018: 77-116).

Nihai Nedenler

Hoffman, Avrupa'nın sürekli savaşma arzusunda şan, şeref arayışı ve dini motivasyonları ileri sürer. Hoffman, burada savaş arzusuna yönelik genellemelerinde köylüleri, sıradan insanları genellemesine dâhil etmez. Zira bilinir ki XIX. yüzyılın III. Cumhuriyet Fransa'sında zorunlu askerliğe karşı insanlar kendilerini sakat bırakma pahasına askerden kaçmıştır. Dönemin Fransa'sında savaşma arzusunu bir kenara Weber, insanların askerliğe karşı

genel hevesliliklerini bildirmiştir (Weber, 2017: 391-4044; Hoffman, 2018: 77-116).

Öte yandan Hoffman'ın bu noktada "siyasi öğrenme" kavramından bahseder. Bunu aydınlatmak için evrimsel antropoloji ile deneysel ekonomiden araçlar kullanır. Ancak neticede siyasi tarihin, Avrupa'nın barut teknolojisini tartışmasız konumunu açıklamada başat faktör olduğunu vurgular. İkinci nihai neden ise Batı Hıristiyanlığıdır. Coğrafya ve akrabalık bağları ise Avrupa'nın bölünmüşlüğünde belirleyici değildir. Dolayısıyla Batı Hıristiyanlığı ve siyasi tarih, Avrupa'nın bölünmüşlüğünde nihai nedendir. Diğer bir belirleyici neden, kültürel evrimdir. Fakat kültürel evrim genetiğe değil, başarılı olanların taklidine dayanır (Hoffman, 2018, 77-116).

Barut Teknolojisinden Özel Girişim Seferlerine

Hoffman, bu kısımda Batı Avrupa'da özel girişimciliğin barut teknolojisinin gelişmesinde önemli bir neden olduğuna dikkat çeker. Özel girişimciler, yaptıkları fetihlerle ticaretle kazançlarını arttırır, bir yandan da barut teknolojilerini geliştirirlerdi. Diğer yandan Avrupa devletleri bundan kazanç sağlar ve böylesi girişimleri desteklerdi. Özel girişimler, şirketleştirme ile kontrol altına alınırdı. Avrasya'da ise bu özel girişimler yoktu. Çünkü uluslararası ticarete, barut teknolojilerine ve ateşli silahlara sahip olmak yönünde engeller vardı. Denilebilir ki Batı Avrupa'daki devletler, özel girişimlere set koymazken, Avrasya'daki (Çin, Japonya, Osmanlı) yöneticiler, bu tür özel girişimlerin önünü tıkıyordu (Hoffman, 2018: 118-173).

Hoffman, bu noktada hipotezlerini sınamak için yine karşıolgusal (counterfactual) sorular geliştirir. Sözü edilen karşıolgusal soruların bazıları şunlardır: Osmanlı devleti yeniçeri sistemine bel bağlamasaydı, Osmanlı devletinin Avrupa'daki durumu ne olurdu? Nadir Şah, 1739'da çağdaşlarının beklediği gibi Hindistan'da kalmış olsaydı ne olurdu? Moğollar XIII. yüzyılda Çin'i işgal etmeseydi, ne olurdu? Hoffman, bu durumda "turnuva modeli"nin işlerliğini test eder. Ve cevabı Çin bölünmüş kalırdı, barut teknolojisinde ilerlerdi. Çin ilk sanayileşen devlet olmasa da ilk sanayileşenler arasına katılırdı (Hoffman, 2018: 77-173).

On Dokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Teknolojik Gelişme ve Silahlı Barış

Hoffman, bu kısımda 1815 Viya Kongresi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar Avrupa içindeki sürekli savaş durumunun sona ermesini kendi modeli açısından sorguluyor. "Turnuva modeli"ne göre, barut teknolojisinin gelişmesi sürekli savaş durumuna bağlıdır. O halde Avrupa içinde yoğun savaşların olmadığı 1815-1914 arası dönem "turnuva modeli"nde bir gedik açmaz mı? Ya da bu durum nasıl izah edilebilir? Öncelikle sözü edilen dönemde, Hoffman barut

teknolojisinin gelişmeye devam ettiğini göstermiştir. XIX. yüzyıl için yeni anlayışları ileri sürmüştür. Bunlar, XIX. yüzyılda artık savaşa bağlı şan, şeref ve ticaret tekellerinin öneminin azalmasıdır. Ayrıca bu yüzyılda askeri harcamaların maliyeti düşmüştür. Siyasal sistemler farklılaşmıştır. Daha da önemli olan önceki yüzyıllarda yaparak öğrenme ile gelişen barut teknolojisi artık araştırma-geliştirme ile ilerlemeye başlamıştır. Hoffman, barut teknolojisindeki gelişime bağlı olarak ateşli silahlardaki gelişmelerin nasıl stratejik üstünlük kazandırdığını ortaya koymuştur. Öte yandan, barış döneminde bile askeri harcamalar ve silahlanma artmıştır. Hoffman, özellikle bilimsel bilginin, Sanayi Devrimi mühendislik bilgisinin ve Aydınlanma hareketinin itici gücünün XIX. yüzyılda barut teknolojisinin gelişimindeki önemini altını çizmiştir. Bu yüzyıla dair diğer bir olgu merkantilist yarışın bir sonucu koloni yarışıdır (Hoffman, 2018: 174-199). Zira, merkantilizmin temel ilkeleri ihracatın arttırılmasını gerekli kılar. İhracatın arttırılması ise bu yüzyıl için yeni pazarlar ve zorunlu sömürgeler bulma anlamına gelmektedir (Peker, 2015: 8). Böylesi bir durum ise sürekli savaş demektir.

Kitabın Sonucu: Fethin Bedeli

Hoffman, bu kısımda Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa sömürgeciliğinin durduğunu ve İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürgecilğe karşı duruşun başladığını ve 1970 itibarıyla Avrupa imparatorluklarının tamamen ortadan kalktığını belirtir. Bu sonucun oluşmasındaki neden hem Batı içindeki hem de Batı dışındaki sömürgecilik karşıtlığıdır. Bunun yanı sıra sosyal harcamalar ve milliyetçilik sıralanmıştır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD ve Sovyetler Birliği askeri harcama yarışına girerken Batı Avrupa bunun dışında kalmıştır. Hal böyle olunca Batı Avrupa'nın dünya fatihi dönemleri geride kalmıştır (Hoffman, 2018: 199-228).

Hoffman, son tahlilde Batı Avrupa'nın dünyayı fetih edebilmesindeki nihai nedenin arayışına girer. Bu nihai nedeni Antik Yunan'dan gelen özgür, savaşçı kültürün sürekliliği üzerine inşa ettiğinde, okuyucuda kaçınılmaz olarak Avrupamerkezci tarihyazımı korkusu oluşur. Ancak, Hoffman bu korkuyu çok sürdürmez. Bu argümanın gerçekçi olmadığını söyleyerek oluşan Avrupa-merkezci korkuya çabucak son verir. Kitapta endişe uyandıran diğer bir husus ise Batı Avrupa'nın fetihlerinin ve sömürgeciliğinin salt benzersiz başarı olarak sunulmasıdır. Ancak yazar son kısma kadar fetih ve sömürgecilğe yapmadığı ahlaki yargıyı nihayet yapar. Fetihlerin ve sömürgeciliğin açtığı yaralardan kısaca bahseder. Hoffman'ın son tartışması ise savaşların Avrupa'daki ekonomiyi besleyip beslemediğidir. Vardığı sonuç ekonomideki beslenmenin savaşlar ile değil, beşeri sermaye ile gerçekleştiğidir (Hoffman, 2018: 199-228).

Sonuç

Philip T. Hoffman'ın "Avrupa Neden Dünyayı Fethetti?" adlı eseri, Batı Avrupa'nın 1492 ile 1914 yılları arasında dünyayı neden fethettiğini açıklıyor. Hoffman, açıklamalarının temelini ekonomistlerin "turnuva modeli" adını verdiği bir model üzerine inşa etmiştir. Diğer bir ifadeyle Hoffman, Avrupa'nın dünyayı fethini "turnuva modeli"ni işe koşarak açıklamıştır. Yazar, modelin işleyebilmesinin temel koşullarını açıklamıştır. Bunlar, siyasi gereksinimler, buna bağlı olarak ekonomik gereksinimler ve genel teknolojik gereksinimlerdir. Hoffman, tüm çalışması boyunca en çok üzerine durduğu "barut teknolojisi"nin nasıl geliştiği ve geliştiğinde ne tür gelişmelere yol açtığıdır. Dolayısıyla Hoffman'ın tahlilinde "barut teknolojisi" başat bir yer edinir.

Tarihyazımı açısından bakıldığında Hoffman'ın eseri, kliometrik tarih türünün bir örneğidir. Nitekim yazar, modelini açıklarken sıkça matematiksel formüllerden ve istatistiklerden istifade etmiştir. Yazarın en büyük başarısı, modelini bu sayısal veriler olmadan da sadece metinde verilen olay örgüsü ile anlaşılır bir şekilde okuyucuya açıklayabilmesidir. Zira Hoffman, sayısal bilgileri ekler kısmına koyarak kitaba önemli bir akıcılık kazandırmıştır. Denilebilir ki okuyucu, sayısal verilere hiç bakmadan modelde ne anlatılmak istendiğini kolayca anlayabilir.

Yazarın tarih metodolojindeki diğer bir özelliği hipotezlerini sınarken karşıolgusal tarihe yer vermesidir. Hoffman'ın kliometrik tarih ile karşıolgusal tarihi bir araya getirişi, yeni bir tarih türü değildir. Robert Fogel'in ya da kliometrik okul klasik tarih türünün bir devamıdır. Nitekim kliometrik okulun önemli savunucularından Robert Fogel, "The Railroads and American Economic Growth (1964)" adlı çalışmasında bunu yapmıştır.

Diğer taraftan Hoffman'ın eserinde oluşturulan nedenselliğe bakıldığında siyasi olayların nihai nedenler olduğu görülmektedir. Kitapta sosyal ve kültürel tarih bulmak ya da bu bağlamdaki nedensellikleri görmek mümkün değildir. Tarihyazımı açısından söylenebilecek son bir mesele, eserin başından itibaren endişe uyandıran şey, "Batı Avrupa'nın benzersizliği" ya da Avrupamerkezci tarihyazımı ihtimalidir. Ancak, Hoffman kısa da olsa son kısımda Avrupa fetihlerine ya da sömürgeciliğine ahlaki yargılar getirmiştir. Ayrıca, bu başarıyı Antik Yunan çağına bağlamayarak sözü edilen Avrupamerkezci tarihyazımı ihtimalini bir ölçüde gidermiştir.

Esere dair son fasılda sorulacak soru ise Hoffman'ın eseri neden okunmalıdır? Öncelikle Hoffman'ın eseri tarih bölümlerinin kliometrik-karşıolgusal tarih türü ile geciken tanışıklığını giderebilecek bir tarih çalışmasıdır. Çünkü kliometrik tarih ve karşıolgusal tarih ürünlerini birleştiren tarih çalışmaları her ne kadar XX. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkıp bir popülerlik kazansa da Türkiye'de tarih bölümleri bu tarih ürünleri ile çok fazla tanışıklık sağlayamamıştır. Bu tarihyazımı kliometrik tarih, karşıolgusal tarih ve siyasi tarihin nasıl bir araya geldiğinin görülmesi açısından tam bir fırsat olarak

değerlendirilebilir. Öyle ki Hoffman, bu işi çok anlaşılır ve akıcı bir yazım ile gerçekleştirmiştir.

Kaynakça

- Black, J. & Macrauld, D.M. (2016). *Tarih çalışmak*. N. Bozbora (Çev.) Ankara: Yayın Odası.
- Elban, M., Yetişensoy, O. (2018). Tarihyazımında rastlantısal nedenler tartışması: karşıolgusal düşünce ve tarihin tarih eğitimi ve öğretiminde kullanılması. *İlköğretim Online*, 17, (3), 1-17.
- Hoffman, P. T. (2018). *Avrupa neden dünyayı fethetti?* M. Doğan (Çev.) İstanbul: Say.
- Peker, H. S. (2015). Avrupa'da merkantilist uygulamalar ve Osmanlı ekonomisi ile bir karşılaştırma. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5, (1), 1-12.
- Tosh, J. (2011). *Tarihin peşinde-modern tarih çalışmasında hedefler, yöntemler ve yeni doğrultular*. Ö. Arıkan (Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Uzun, A. (2001). Yeni iktisat tarihi akımı ve iktisat tarihi yazımına katkıları. *Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2, (1), 80-93.
- Weber, E. (2017). *Köylülerden Fransızlara-Fransa kırsalının modernleşmesi, 1870-1914*. Ç. Sümer (Çev.) Ankara: Heretik.
- Wenzlhuemer, R. (2009). Counterfactual thinking as a scientific method. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 34, (2), 27-54.